پرۆسە مۆرفۆفۆنۆلۆجییەکان لە زمانی کوردیدا

دڵشاد غالی صالح , پێشڕەو صالح علی
بەشی زمانی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان

پێشەکی:
ناونیشانی توێژینەوەکە بریتییە لە (**پرۆسە مۆرفۆفۆنۆلۆجییەکان لە زمانی کوردیدا**)، ئەمەش بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی ئەو کاریگەرییانەی کە پێکهاتەکانی زمان لە سەر یەکتری هەیانە، ئاستی مۆرفۆفۆنۆلۆجی، وەك بەشێك (ناوبەند) لە زماندا، خوێندنەوەیەکی دروستەیی (پێکهاتەیی) فۆنۆلۆجی مۆرفیمەکانە، واتە پێکەوەبەستنی فۆنیمەکان لە ناو مۆرفیمەکاندا، خۆی بە شیکردنەوەی دەنگەکانی زمانەوە خەریکدەکات. مۆرفۆفۆنۆلۆجی ئاستێکی سەربەخۆ نییە و لە نێوان هەردوو ئاستی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجیدا دروستبووە. گرنگی سەرەکی لەم لێکۆڵینەوەیەدا، تیشکخستنەسەر هەندێك لایەنی پێڕەوبەندی زمانی کوردییە لە ڕووی گۆڕان و داڕشتنی دیاردە و یاساکانی زمانەکە و خستنەڕووی ئەو گۆڕانکارییە فۆنۆلۆجییانەی کە بەسەر وشە و مۆرفیمەکاندا دێن. هەروەها لەم توێژینەوەیەدا ڕێبازی سینکرۆنی و بەراوردکاری، پەیڕەوکراوە، پێکهاتەکانی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی بەپێی ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵکی و بەشێوەی دیالێکتی کرمانجیی ناوەڕاست لێکدراوەتەوە.

بەشەکانی توێژینەوەکە: لە دووبەش و ئەنجام، پێکهاتووە:
بەشی یەکەم :
بە لایەنی تیۆری پێناسینی مۆرفۆفۆنۆلۆجی بەشێوەی تیۆری خراوەتەڕوو لەگەڵ ئەو سنورانەی کەوا دەبنەهۆی پەیدابوونی ئەم ئاستەی زمان و پرۆسە و تایبەتمەندییەکانی ئەو دوو ئاستە و یەکەکانی فۆن و فۆنیم و نیشانە جیاکەرەوەکان و هێز خراونەتەڕوو، کە بە یەکەی ئاستی فۆنۆلۆجی دادەنرێن. لەگەڵ ئەوەشدا نموونەی پێویستیان بۆ هێنراوەتەوە.
بەشی دووەم:
لەم بەشەدا بەشێوەیەکی پراکتیکی گۆڕانی مۆرفیمەکان و دەنگە زمانییەکان بەهۆکاری ناوەوەی زمان باسکراوە، لەگەڵ خستنەڕووی نموونەی پێویست لە بارەی ئەو هۆکارانەی کەوا بوون بەهۆی گۆڕانی مۆرفیمەکان و پەیدابوونی مەرجدارکراوی ئەلۆمۆرفەکان لە زماندا. لەگەڵ ئەوەشدا. هەروەها خستنەڕووی سنوری مۆرفۆلۆجی و یاساکانی دروستبوونی وشە و دیاریکردنی ئەو گۆڕانانەی کە لە ئاستی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجیدا دەبینرێنەوە لەگەڵ بەراوردکردنی زمانی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی دەستنیشانکراون.
پێش کۆتایی، بە چەند خاڵێك ئەنجامە گرنگەکان خراونەتەڕوو، دوابەدوای ئەوەش لیستی سەرچاوەکان، کە دەربارەی بابەتەکە سوودیان لێوەرگیراوە. لەکۆتاییدا پوختەتەیەك دەربارەی توێژینەوەکە بەهەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی باسکراوە.

کلیله وشە: مۆرفیم، ڤاوڵ، کۆنسنانت، - دەنگدار، + دەنگدار

بەشی یەکەم

مۆرفۆفۆنۆلۆجی:

پێناسە و ڕوونکردنەوە:

ئاستی مۆرفۆفۆنۆلۆجی، وەك بەشێك ناوبەند لە زمان، خۆی بەشیکردنەوەی دەنگەکانی زمانەوە خەریکدەکات، (ڤاچیك) لە (A.spencer(2001 ەوە دەڵێت :" مۆرفۆفۆنۆلۆجی بە واتا گشتییەکەی خوێندنەوەیەکی پێکهاتەیی فۆنۆلۆجی مۆرفیمەکانە،

پێکەوەبەستنی فۆنیمەکانە لەناو مۆرفێمەکاندا لە هەر زمانێکدا. گۆڕانکاری فۆنیمەکان کە مۆرفیمەکان لە ڕێگەیەوە تێکەڵ بە یەکتری دەکرێن." خۆی بەدیاریکردن و کارلەیەکدیکردنی پێکهاتەکانی ئاستی فۆنۆلۆجی لە نێو یەکە مۆرفۆلۆجییەکان خەریکدەکات. زمانەوان (نیکۆلا ترۆبسکۆی) لە قوتابخانەی پراگ "Prague school"[1]، یەکێك بوو لە زمانەوانە بەناوبانگەکانی بواری زانستی زمان، نامەکەی بەناوی ڕێباز و دەستوری فۆنۆلۆجی لە (١٩٣٩)دا بڵاو کراوەتەوە[2]، ئەو نامەیە یەکێك بوو لە کارە گرنگەکانی نوسەر لە بواری زانستی زماندا. ترۆبسکۆی وەك داهێنەری زانستی مۆرفۆفۆنۆلۆجی دادەنرێت.

ئاستەکانی زمان تێکچڕژاون، بۆیە هەموویان پەیوەندی و هاوبەشی لە نێوانیاندا هەیە، ئەو دارِشتانەی کە مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی بەشداری تێدا دەکەن، بە مۆرفۆفۆنۆلۆجی ناودەبرێن، کە ئاستێکی نێوان-ئاستییە لە زماندا، زمانەوانی بەناوبانگی ڕووسی (ترۆبسکۆی) بەم جۆرە پێناسەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی دەکات :"نیشانەی ئاڵۆز (complex symbol) نوێنەرایەتی چەمك و بیری ئاڵۆز (complex concepts) دەکات، لە ئەنجامدا دەشێت وشەیەکی مۆرفۆلۆجی پێکبهێنێت، تا یەکێك لە دەنگەکان جێگە و شوێنی یەکتر بگرنەوە لەناو هەمان مۆرفێمدا " (احمد مختار :١٩٩٧ : ٧٢) بەو واتایەی لە کاتی خستنەپاڵیەکی مۆرفێمەکاندا دەنگەکان کارلێکدەکەن، شێوەیان دەگۆڕێت بەپێی ئەو ژینگە فۆنۆلۆجییانەی بە کەوتنەپاڵیەك دروستدەبن.

فراوانترین پێناسەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی، بەلای A.Spencer (2001: 10053) ئاماژەیە "بە کارلەیەکدیکردنی مۆرفۆلۆجی و پێڕەوی دەنگی زمان (فۆنۆلۆجی) کە دەبنە هۆی دروستبوونی وشە لە زماندا، ئەم دوو پێڕەوەی زمان کە دوو ئاستی زمانن، لە زۆر لایەن و ڕێگای جیاوازەوە لە هەموو زمانەکانی جیهاندا لەگەڵ جێگرەوەی فۆنۆلۆجییانە "phonological alternation" ی قەد یان پێشگر وپاشگرەکان کارلەیەکدی دەکەن. هاوئاهەنگی دەنگەکان و قەدەکان لەگەڵ پاشگرەکان بڵاودەبێتەوە بەسەر شێوازە فۆنۆلۆجییەکاندا وەکو نیشانەیەکی ڕێزمانی، تێکەڵکردنی یان کۆکردنەوەی دەنگە ڤاوڵ و کۆنسنانتەکان و نا-زنجیرەیی مۆرفۆلۆجی و لە کارلەیەکدی کردن لە نێوان مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجیدا کۆمەڵێك ڕێگای جیاواز کە تیایدا شیدەکرێنەوە و پۆلێن دەکرێن و گفتوگۆیان لەسەر دەکرێت.

لەم بارەیەوەBooij Greet E (1985: 24) چوار ڕێگەی کارلێککردنی مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی دەستنیشان دەکات:

١- لە زۆربەی زمانەکاندا مۆرفێمە نافەرهەنگییەکان، وەك (لاگر) ملکەچی "فۆنۆتاکتیك"[3]ی دیاریکراو دەبن، کە گونجاو نین بۆ مۆرفێمە فەرهەنگییەکان. بۆ نموونە، لە زمانی کوردیدا بە زۆری پێشگرەکان لە یەك بڕگە و پاشگرەکان لە یەك یان دوو بڕگە دادەڕێژرێن. بۆ نموونە

پێشگری /ب-/ +/چوو/=/بچۆ/ دوو بڕگە

/پیاو/ +/-ەکە/ = /پیاوەکە/ سێ بڕگە

/پیاو/ + /-ان/=/پیاوان/ دوو بڕگە

٢- جێگرەوەکانی فۆنۆلۆجی phonological alternations: واتە لە جیاتی دانان، دەشێت بەهۆی مۆرفێکی دیاریکراوەوە مەرجدارکرابێت.(بڕوانە: ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی فۆنەتیکی)

٣- دەکرێت یاساکانی مۆرفۆلۆجی پێش یاساکانی فۆنۆلۆجی بێن.

٤- بواری بەکارهێنانی یاساکانی فۆنۆلۆجی دەشێت بەهۆی سنوورەکانی مۆرفۆلۆجییەوە مەرجدار کرابێت، بۆ نموونە، سنوور لە نێوان دوو بەشی واتاداری لێکدراو یان سنوور لە نێوان قەد و لاگر(پێشگر و پاشگر) لە دارِێژراودا.(بڕوانە: ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی مۆرفۆلۆجی)

زاراوەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی:

زاراوەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی هەڵگری هەردوو پێکهاتەی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجییە لە زماندا، لە زاراوەکەوە ئەوە بەدی دەکرێت، مۆرفۆفۆنۆلۆجی پەیوەندی تێکچڕژاوی دوو ئاستن، کارلەیەکدی دەکەن، واتە مۆرفۆفۆنۆلۆجی زاراوەیەکی زمانەوانییە هەریەکە لە یەکەکانی پێکهاتەی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی، کە بنچینەی دروستکردنی پەیوەندیی نێوان هەردوو ئاستەکە پێکدەهێنن. هەروەها

مۆرفۆفۆنۆلۆجی "سەرچاوە و پێکهاتەی ئەو گۆڕانە سەرەکییانەن کە لەنێوان دوو ئاستەکەدا ڕوودەدەن بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە ڕۆنان و چەمکی زاراوەکان و بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بە شێوەیەك لە شێوەکان یاخود بەپێی ئەو پێڕەو و پرۆگرامەی کە لەسەر بابەتەکان دەستەبەرکراوە، ئەمەش لایەنی تیۆری و پراکتیکی وەك تێکەڵکردنێك لە وردەکاری زاراوەکان ڕێگا خۆشکەرن بۆ نیشاندانی گۆڕان لە دۆخ و جۆری پەیوەندییەکان" (بازیان یونس:٢٠١٣ :٧٣).

لە هەمبەر زاراوەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی[٤] چەند فۆرمێکی تری زاراوە بەکاردێت. بەلای عبدالقادر عبدالجلیل(١٩٩٨ :٣٠) هوە بۆ هەمان مەبەست بەکاردەهێنرێن، بۆ نموونە، (فۆنۆ-مۆرفۆلۆجی (Phono-Morphology) و (مۆرفۆ- فۆنۆمیك Morpho-phonemic)"، (مۆرفۆ (فۆ)نۆلۆجی)، درێژی زاراوەکەش وای لە هەندێك زمانەوان کردووە، زاراوەی (مۆرفۆنۆلۆجی -Morphonology) بەکاربهێنن" (احمد مختار:١٩٩٧ :٧٠). بەمەبەستی ئاسان گۆکردن و دەربڕینی زاراوەکە. هەر سەبارەت بە زاراوەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی کریستاڵ (2008:315)یش زاراوەکانی(مۆرفۆفۆنۆلۆجی و مۆرفۆفۆنۆمیك)ی بەکارهێناوە، دەڵێت " زمانەوانە ئەوروپییەکان زیاتر هەردوو زاراوەی (مۆرفۆفۆنۆلۆجی یان مۆرفۆنۆلۆجی) بەکاردەهێنن، واتە ئەو دوو زاراوەیە بەلایانەوە گونجاوە و جێگەی ڕەزامەندین، بەڵام زمانەوانە ئەمەریکییەکان، زاراوەی مۆرفۆفۆنۆمیك بەکاردەهێنن".

تیۆری و شیکردنەوە *Theories and Analyses*

لە زۆربەی زمانە جیاوازەکاندا لایەنی تیۆری گرنگییەکی زۆری هەیە بۆ دیاریکردنی کەرەستە و گۆڕانە مۆرفۆفۆنۆلۆجییەکان. لەم ساڵانەی دوایدا لێکۆڵینەوەی زیاتری لەسەر کراوە گرنگی زیاتریش دراوە بە لایەنی فەرهەنگی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی، وەك ئەم تیۆرییانەی لای خوارەوە:

فەرهەنگی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی *Lexical Phonology and Morphology*

لەم تیۆرییەدا کارلەیەکدی کردنی نێوان مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی بە نموونە هێنراوەتەوە لە ڕووی فەرهەنگییەوە. "سەرەتای ئەم بیرۆکەیەش لەلایەن "(Siegel) لە ساڵی ١٩٧٤ پێشنیاز کراوە، هەروەها هەر دوو زمانەوان (Kiparsky) لە ساڵی ١٩٨٢ و (Mohanan) پشتگیری ئەم بیرۆکەیان کرد. لە کاتێکدا جیاوازی بنچینەیی و سەرەکی لە ناوەڕۆکی نموونەکانی (Kiparsky) و (Mohanan) هەیە. بەڵام هەردووکیان هاوڕان لە ڕووی ڕێکخستنی فەرهەنگییەوە." A.Spencer (2001: 10055)

پرۆسەی مۆرفۆلۆجی چەند ئەرکێکی گرنگی هەیە، وەکو لکاندن (affixation) کە بریتییە لە زیادکردنی ئەرکە فۆنۆلۆجییەکان، بۆ نموونە دیاریکردنی "شوێنی سترێس" [٥] و ئەو ڕەگەزە جیاوازانەی کە پەیوەندییان هەیە بە ئاستە جیاوازەکانەوە. کاتێك پێشگر و پاشگر دەخەینە سەر وشەیەك شوێنی هێز دەگۆڕێت، بێگومان ئەمەش بە پێی پاشگرەکان دەگۆڕێت، چونکە هەندێك پاشگر هێز ڕاکێشن/-وان،/-ستان،/- دان/) و هەندێکی تریش هێز ناخرێتەسەریان./-ەکە،- ێك، -ان/"پێشگر و پاشگر زۆرجار لە زمانانی تردا بە "بێلایەن"[٦] و "لایەندار" ناسراون، بە زنجیرەیەك دێن. پاشگرەکان زیاتر هاوبەشی لە گۆڕانی فۆنۆلۆجی قەددا دەکەن، پەیوەندیدار بە قەدێك کە هیچی لەسەر نەبێت، کاتێك پاشگرەکان دەخەینە سەر وشە، گۆڕانکاری دەبینرێت، کە بە یاسا فۆنۆلۆجییەکان ناسراون.(بڕوانە ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی مۆرفۆلۆجییانە)

دروستەی دیوی ناوەوەی فۆنێمەکان، تیۆری نیشانە جیاکەرەوەکان:

بەپێی ئەم ڕێبازە لە پێڕەوی فۆنۆلۆجیدا، فۆنێمەکان بەهۆی نیشانەی جیاکەرەوەوە وردتر دەکرێنەوە بۆ یەکەی بچووکتر، لەگەڵ خستنەڕوو و دەستنیشانکردنی لایەنی لێکچوونی نێوان فۆنێمەکان، بەهۆی ئەو نیشانانەی کە لە خودی فۆنێمەکاندا هەن. بەم پێیە دەتوانرێت فۆنێم بۆ "نیشانە جیاکەرەوەکانی distinctive features شیبکرێتەوە، بەوەی کەوا فۆنێم کەمترین توخمی پێکهێنەری زمان نییە، هەر فۆنێمێك لە فۆنێمێکی دیکە جیاوازە " (محەمەدی مەحوی:٢٠٠٨: ٢٥٩)، ئەمەش دەتوانرێت بەو واتایە بخرێتەروو کە" دەنگەکانی قسەکردن بچوکترین پارچەی یەکەی پێڕەوی فۆنۆلۆجییانە نین، تاڕادەیەك، خودی فۆنێمەکانی زمان هێشتا پێکدێن لە نیشانەی گۆکردنی بچوکتر"(Akmajian,others:2001:110)، بۆ نموونە، کە دەنگی [ت] گۆ دەکەین هەندێك نیشانەی خۆی هەیە

وەك گرتن لە پووكدا و نەلەرینەوەی دەنگە ژێكان، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت كە دەنگی [ت] یەك پارچەنییە،"زۆرتر دروستەیەكە یان بەلایەنی كەمەوە لەیەك كاتدا بریتییە لە كۆمەڵێك لە نیشانە: پوكی، گیراوی، كپی. سەگمێنتێك وەك چەپكێك نیشانە دەبینرێت و مامەڵەی لەگەڵدا دەكرێت" (محەمەدی مەحویی:٢٠٠٨: ٢٢٩).

نیشانەی جیاكەرەوەی فۆنێمەكان:

ترۆبسكۆی لە قوتابخانەی (پراگ) یەكەم زمانەوان بوو، كە بە شێوەیەكی زانستی گەشەی بە بیری رێبازی نیشانەی جیاكەرەوەی فۆنێمەكان دا. دەبێت باس لەوەش بكرێت، كە پێش ترۆبسكۆی، سۆسێر باسی گرنگی نیشانە جیاكەرەوەكانی فۆنێمەكانی زمانی كردووە، بەوەی كەوا فۆنێمی نێگەتیف و پۆزەتیفی لە زماندا خستۆتەڕوو(بڕوانە: بریجیتە بارتشت: ٢٠١٠: ١٥١)، ئەوەش خۆی لە خۆیدا دیاریكردن و نیشانەكردنی جیاكردنەوەی فۆنێمەكانی زمانەكەیە.

لە قوتابخانەی پراگدا بەم جۆرە پێناسەی فۆنێم كراوە،" فۆنێم بچوكترین سەگمێنتی رژێمی زمانە، بەڵام بچوكترین كەرەستەی سەرەتایی نییە، فۆنێم بریتییە لە چەپكێك یان هەندێك لە نیشانەی تایبەتی جیاكەرەوە" (محەمەدی مەحویی:٢٠٠١ :١١٩)، ئەمەش لە پێناسەكەوە دیارە، كەوا لە قوتابخانەی پراگدا فۆنێم، وەك كەرەستەی سەرەتایی دیارینەكراوە، بەڵكو هەر فۆنێمێك كۆمەڵێك سیما و نیشانەی جیاكەرەوەی تایبەت بەخۆی هەیە كە جیایدەكاتەوە لە فۆنێمەكانی تر. لێكدانەوەی فۆنەتیكی گرنگی و بەهای خۆی بۆ جۆراو جۆرییە ئەلۆفۆنییەكان هەیە. واتە "ترۆبسكۆی پێی وایە فۆنێم بچووكترین یەكەی فۆنۆلۆجییە و جووت دەنگە بەرامبەرەكانیش(هەمبەرەكان)(Oppositions) تەنها لە سیستەمی زماندا هەن. واتە ئەو جووتە دەنگانە هێندە سەربەخۆ نین و دواتر بە بناغەی (سیمای جیاكەرەوەكان) دانران" (بازیان یونس:٢٠١٣: ١٢٣) نیشانەی جیاكەرەوەی فۆنێمەكان لە هەموو زمانەكاندا هەیە، ئەوەی تایبەت بێت بە زمانی كوردییەوە ئەوەیە كە نیشانەیەكی دەنگییە، كە فۆنێمێك لە فۆنێمێكی تر جیادەكرێتەوە، بەهۆی /+دەنگداری/ و /–دەنگداری/، یان درێژی و كورتی، یان سووكی و قەڵەوی دەنگەكانەوە.

"لێرەدا پێویستە رۆڵی "ڕۆمان جاكۆبسن" لە بواری تیۆری نیشانە جیاكەرەوەكان بخرێتەڕوو. جاكۆبسن توانی بەسەركەوتوویی لە بواری بیستن و گۆكردنی دەنگ دا، نیشانە دەنگییەكان دەستنیشان بكات، ئەمەش وای كردووە كە بە شوێنكەوتووی سوسێر دابنرێت، " بەڵام ئەوەی لە سوسێری جیادەكاتەوە و دەیكاتە شوێنكەوتەی ترۆبسكۆی ئەوەیە جاكۆبسن لە تیۆرە فۆنۆلۆجییەكەی لەسەر باوەڕ بە بوونی سیمای جیاكەرەوەی (جووتە) یان (بەرامبەری دوانی) دامەزراوە" (هێرش كەریم:٢٠١٥: ٥٠)، لە دوای ڕۆمان جاكۆبسن، ساڵی ١٩٦٨ چۆمسكی و هاڵی زیاتر گرنگییان بە دەستنیشانكردنی نیشانەی جیاكردنەوەی فۆنێمەكان دا و زیاتر تیشكیان خستەسەر بنەمای (دركاندن) ی دەنگەكان و توانیان فۆنێمە كۆنسۆنانت و ڤاوڵەكان لێكجیابكەنەوە و نیشانە تایبەتییەكانیان دیاربیكەن, ئەمەش خاڵێكی جیاوازی نێوانیان بوو، چونكە جاكۆبسن نیشانەی جیاكەرەوەی بۆ فۆنێمە ڤاوڵ و كۆنسۆنانتەكان نەخستبووەڕوو، ئەو خاڵانەی خوارەوەش یاساكانی ئەركی فۆنێمن لە زماندا :

١- دەشێت دوو دەنگ لە هەمان دەورووبەری دەنگیدا دەربكەون، بتوانن شوێنی یەكتر بگرنەوە، بێئەوەی ببنە هۆی گۆڕینی واتا، ئەوە ئەو دوو دەنگە بەرجەستەبووی یەك فۆنێمن، بەو واتایەی ئەو دوو دەنگەی هەمان زمان، كە لە ڕووی گۆگردن و دركاندن و بیستنەوە لێكنزیكبن، دەبنە دوو وێنەی یەك فۆنێم. بۆ نموونە/ ب، پ / هەرچەندە ئەم دوو دەنگە لە زمانی كوردیدا دوو فۆنێمی سەربەخۆن، چونكە ئەگەر گچكەترین جووت minimal pairوەربگرین، جیاوازی لە واتادا بەدیدەكەین لە نێوان ئەو دوو دەنگەدا، بۆ نموونە،/بیر, پیر/، بەڵام ئەم دوو دەنگە لە هەندێك ژینگەی زمانەكەدا بەهۆی نزیكی شوێنی سازگەی دركاندنی ئەم دەنگانە و لێكچوونیانەوە، جێگەی یەكتر دەگرنەوە و دەبنە ئەلۆفۆنی یەكتر. بۆ نموونە،(چب كەم ← چپ كەم)(محمد معروف: ١٩٩٠: ٧٤)، هەروەها هەردوو دەنگی /س، ز/ لە هەندێك باردا دەتوانن شوێنی یەكتر بگۆڕنەوە. بۆ نموونە،

س → /س/ دەسگیران

س → /ز/ دەزگیران

٢- ئەگەر دوو دەنگ لە هەمان دەورووبەری دەنگییدا دەرکەوتن و نەیانتوانی پێکەوە شوێنی یەکتر بگرنەوە و جێگۆرکێیان پێبکرێت، بەبێ گۆڕانکاری لە واتادا، یاخود بێ ئەوەی وشەکە لێڵ بکات، یان وای لێبکات لە زمانەکە نامۆ بێت، ئەوا ئەم دوو دەنگە وێنەی دوو فۆنێمی جیان. ئەمەش لەڕێگەی گچکەترین جووتەوە دەخرێنەڕوو لە زمانێکی دیاریکراودا، بۆ نموونە، /بیر، پیر/، ئەمەش ئەوە نیشاندەدات، کە بە گۆڕانی فۆنێم، هەریەکەیان بە ئەوەکەی تر، دەبێتە هۆی گۆڕانی واتا، لەم بارەوە، محەمەد مەحوی (٢٠٠٩: ٢٠١) دەڵێت " ئەگەر دوو فۆن لە هەمان دەوروبەری دەنگییدا بوون و نەتوانرا لەگەڵ یەکتریدا جێگۆڕکێیان پێبکرێت، بەبێ ئەوەی واتای وشەکان نەگۆرێت، ئەوا ئەو دوو فۆنە بەرجەستەبووی دوو فۆنێمی جیاوازن". دەبێت ئەوەش بخرێتەڕوو، کە یەکێك لە ڕێگە سەرەکییەکانی دیاریکردنی لیستی فۆنێمەکانی زمانێکی دیاریکراو، دەگونجێت بەپێی ئەم یاسایە بێت.

٣- ئەگەر دوو دەنگی جیاوازی هەمان زمان لە هەمان دەورووبەری دەنگییدا دەرکەوتن و توانیان شوێنی یەکتر بگرنەوە، لە ڕووی گۆکردن و درکاندن و بیستنەوە لەیەك نزیکبن، بە بێ ئەوەی کار لە واتا بکەن، ئەوا ئەو دوو دەنگە نوێنەری یەك فۆنێمن. بۆ نموونە، شوێنگرتنەوەی دەنگی/خ/ و دەنگی/ غ/، بەهەمان شێوە بە دوو فۆنێمی سەربەخۆ دانراون، ئەم دوو دەنگە زۆرجار بەگۆڕینەوەی شوێنەکەیان واتای وشەکان ناگۆڕن جیاوازی ئەم دوو دەنگە لەگەڵ خاڵی یەکەمدا ئەوەیە کە /خ،غ/ لە ژینگەی جیاوازدا (سەرەتا، ناوەڕاست، کۆتایی) دەتوانن شوێنی یەکتر بگرنەوە، بەلاَم لە خاڵی یەکەمدا تەنها لە یەك ژینگەدا دەتوانن شوێنی یەکتر بگرنەوە. بۆ نموونە،

خەمگین ← غەمگین.

باخەوان ← باغەوان.

داخ ← داغ.

نیشانە جیاکەرەوەی دەنگەکان، لایەنی لێکچوون و جیاوازیی دەنگەکانی زمان لەیەك جیادەکاتەوە، بەوەی لە کاتی درکاندن و گۆکردنی دەنگەکاندا، تاڵە ژێیەکانی قورگ تا چەند دەلەرێنەوە و دەنگە دەنگدار و دەنگە کپەکان دروستدەکەن، هەروەها شێوەی درکاندن و گۆکردنی دەنگەکانیش نیشانەیەکن لە نیشانە جیاکەرەوەکانی فۆنێمەکان. وەك، دەنگە (وەستاوەکان(تەقیوەکان)، خشۆکەکان، لوتییەکان، لاییەکان، کۆسپەکەکان...) بۆ ئەمەش (بڕوانە:عادل ڕەشید: ٢٠٠٨). وەك ئەو خشتەیەی خوارەوە:

نیشانەی جیاکەرەوە	ب	پ	د	ت	ك	گ	س	ز	ژ	ش	م	ن	نگ	ج	چ	خ	غ	ف	ڤ
کۆنسۆنانت	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
دەنگدار	+	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-
لووتی											+	+	+						
ئەفریکاتەکان														+	+				
تەقیوو(گیراو)	+	+	+	+	+	+													
خشۆك							+	+	+	+						+	+		
پووکی			+	+								+							
مەلاشوویی					+	+							+						
لچولێویی	+	+									+								

وەك لە خشتەكەدا دیاریكراوە دەنگەكانی /ب/ و/پ/، /ت/ و/ د/،/ ك/ و/گ/،/س/ و/ ز/، /ش/ و/ ژ/ ،/ج/ و/چ/،/ف/ و/ڤ/،/خ/ و/غ/، دەكرێت بە هەمبەری فۆنۆلۆجییانەی phonological opposition نێوان دەنگەكان لە ڕێگەی نیشانەی دەنگدارییەوە جیابكرێنەوە، " لەبەر ئەمە، بەرامبەر بەیەك – وەستانەوەی"دەنگدار/ كپ" گچكەترین هەمبەری minimal contrast " نیشانەیەكی جیاكەرەوەیە. /نگ/٧ لەگەڵ /ك، گ/ و /م/ لەگەڵ /پ، ب/ و /ن/ لەگەڵ /ت، د/ دا لە بەهای پۆزەتیڤی لووتیی" دا خۆیان جیاكردۆتەوە"(محەمەدی مەحویی: ٢٠٠٨: ٢١٤). وەك لەخشتەكەدا دیاریكراوە دەنگە لووتییەكانی /نگ، م، ن/ دەنگدارن و لە ڕێگەی نیشانەی ترەوە لەیەك جیادەكرێنەوە، بۆ نموونە دەنگی /نگ/ مەلاشوویی دەنگدارە، دەنگی /م/ لچولێوی دەنگدارە و دەنگی /ن/ پووكیی دەنگدارە. لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بكرێت كە دەنگەكانی /ب، ت، ك/ لە كاتی گۆكردندا نزیكییەكی زۆری لەگەڵ/پ، د، گ/ هەیە. چونكە ئەو دەنگە هەمبەرییانە لە ڕووی سازبوونی فۆنەتیكییەوە شوێنی بەرهەمهێنانیان یەكە، لە ڕێگەی نیشانەی جیاكەرەوەی دەنگدارییەوە لێكجیاكردەێنەوە. وەك لە خشتەكەدا دیاریكراوە, دەنگی /پ/ ،[+لچولێویی]، [–لووتیی]، [–دەنگدار] . دەنگی /ب/ [+لچولێویی]، [-لووتیی] ،[+ دەنگدار].

بەشی دووەم:

ڕێگاكانی كارلەیەكدیكردنی ئاستی فۆنۆلۆجی و ئاستی مۆرفۆلۆجی:

لە زمانی كوردیدا ئاستی فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی لە زۆر ڕێگەی جیاوازەوە كارلەیەكدی دەكەن، گۆڕان و داڕشتەیی جیاواز بەسەر مۆرفێمەكاندا دەهێنن بەبێ ئەوەی واتایی سەرەكی مۆرفێمەكان بگۆڕن. بۆیە لێرەدا دەكرێت ئەو لایەنە پەیوەندیدارانە بخرێنەڕوو:

1- ئەلۆمۆرف و پێشگرو پاشگرەكان Allomorphy and affixation

ئەلۆمۆرف لە زماندا بەو شێوە جیاوازانەی مۆرفێمێك دەوترێت كە لە كاتی دەربڕیندا هەستیان پێدەكرێت، لەم ڕوانگەوە محمد معروف فەتاح (١٩٩٠: ٨٠) دەڵێت: "ئەلۆمۆرف وەك زاراوەیەك بۆ ئەو شێوە جیاجیانەی مۆرفێمێك بەكاردێ كە لە چوارچێوەی تردا ئەركی مۆرفێم دەبینن". جیاوازی لە شێوەی وشەكاندا بەهۆی پێشگر و پاشگرەكانەوە لەگەڵ مۆرفیمەكاندا دەبێت. دەكرێت هۆكاری هەردوو نیشانەكانی مۆرفێمەكانی (شكانەوە و هەڵگواستن) پێشگر و پاشگر، یان قەدەكان بن. شێوەی خوێندنەوەی وشەكان دوای ئەوەی كە پێشگر و پاشگرەكانیان دەخرێنە سەر، گۆڕانكاری بەسەر خوێندنەوە و نوسینیاندا دێت لە ڕووی فۆنەتیكی و مۆرفۆلۆجییەوە. بۆنموونە:

دەست [dəst] ⟵ دەس [dəs]   t⟶ϕ

دەست[dəst] + گر [gɨr] ⟵ دەزگر [dəzgɨr]   s⟶ z /_g

دەست[dəst] + باز [baz] ⟵ دەزباز [dəzbaz]   s⟶ z /_b

s⟶z +voice + / sonorance

لە نموونەی یەكەمدا دەنگی [t] زۆرجار تیادەچێت، ئەگەر لە دوای دەنگی [s] وە بێت، لە نموونەی دووەم و سێیەمدا دەنگی [s] وەك دەنگی [z] گۆدەكرێت، بەهۆی دەنگی [g,b]وە كە هەردووكیان دەنگی زرنگدەرەوەن. ئەمەش یاسایەكی فۆنۆلۆجی زمانی كوردییە.

2- ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی فۆنەتیکی phonetically conditioned allomorphy

ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی فۆنەتیکی ئەوەیە کە لە مۆرفێمی شکانەوەدا ڕوو دەدات، وەك یەکێك لە هۆکارەکانی پەیدابوونی ئەلۆمۆرف "سیفەتێکە حوکم لەسەر دەوروبەری دەنگی دەکات، سەبارەت بە دابەشکردنی لە هەموو ئەلۆمۆرفەکاندا، بۆ نموونە لە زمانی ئینگلیزیدا، ئەگەر ناوی تاك کۆبکەینەوە، ئەگەر کۆتایی وشەکە "–دەنگدار بوو"، ئەو کات ئەلۆمۆرفی کۆ [s] بۆ نموونە"books" و ئەگەر هاتوو دەنگی کۆتایی لە تاکدا "+دەنگدار" بوو، ئەو کات ئەلۆمۆرفی کۆ [z]بۆ نموونە"doges"و ئەگەر هاتوو دەنگی کۆتایی وشەی تاکدا وشەکە بە دەنگی [s] و [z] کۆتایی هاتوو ئەو کات ئەلۆمۆرف دەبێت بە [iz]، وەك لە وشەی " buses " (Muhamad Ali:1982:10-11). هەروەها پێشگر و پاشگرە شکانەوەکان لەوانەیە شێوەی وشەکان بگۆڕن کە ئەوەش پشت دەبەستێت بە لایەنە فۆنەتیکیەکەی، کە لەگەڵ وشەکەدا یەکدەگرن. بۆ نموونە نیشانەی نەرێکردنی پێشگری [un]) لە زمانی ئینگلیزی شێوەی بەریتانیدا لە کاتي گۆکردنیدا وەك یەکەیەکی بەشی لوتی دەردەکەوێت و دەخرێتەسەر دەنگە کۆنسنانتەکەی سەرەتای وشەکە، بەو واتایەی کە دەنگی [n] دەگۆڕێت بۆ دەنگی [m].

productive+ u[m] ⟶ productive+ u[n]

thinking+ ⟶ u[m] thinking + u[n]

convincing+ convincing ⟶ u[m]+ u[n]

لە زمانی کوردیشدا دەنگی [n] دەگۆڕێت بۆ دەنگی [m]

بەر [bər]+ان[an]+ بەر[bər] ⟵بەرامبەر [bərambər] n+b⟶ m +b

عەنبەر [ʔənbər] ⟵ عەمبەر [ʔəmbər]

مینبەر [mi:nbər] ⟵ میمبەر [mi:mbər]

ئەم یاسایەش لە ئەنجامی پرۆسەیەکی فۆنۆلۆجییەوە پەیدابووە، چونکە زۆرجار دەنگی [ن]لە پێشلەدەنگی [ب] وە بێت دەگۆڕێت بۆ [م]، لەبەر ئەوەی دەنگی [ب، م] لچولێو بەشداری لە دروستبوونیاندا دەکەن،ئەمەش بۆئەوەی بەکەمترین وزە گۆبکرێن، وەك لە خوارەوە ڕوونکراوەتەوە:

[ن]	[ب]	[م]
+دەنگدار	+دەنگدار	+دەنگدار
+ لوتي	+ گیراو / وەستاو	+لوتیی
+داني و پوکیی	+ لچولێویی	+ لچولێویی

لە زمانی کوردیدا هەریەکە لە مۆرفەکانی مۆرفێمی کۆ / - ان،-یان ،-وان... / لەبەرئەوەی ئەو شێوە جیاوازانەی مۆرفێمی کۆ /_ ان/ هەمان ئەرکی کۆکردنەوەیان هەیە بەپێی یاسا گۆڕاون. دەکرێت/-ان/ بە مۆرفێمی بنەڕەتی دابنرێت و مۆرفێمەکانی تری کۆکردنەوە، سەرجەمیان بە ئەلۆمۆرفی یەکتر دابنرێن. ژینگەی فۆنۆلۆژی یەکێکە لە هۆکارەکانی دروستبوونی ئەلۆمۆرف، کەوا بەشێوەیەکی گشتی "لە پەسنکردنی ئەلەمۆرفی فۆنۆلۆجییانە بە نواندنی داڕشتەی قووڵ underlying representation دەستپێدەکرێت و لەم داڕشتە بنەڕەتیەوە دەردەچین، کە یاسا (مۆرفۆ_) فۆنۆلۆجییەکان کاریان تێدەکەن و ڕەنگە گۆڕانکارییان بەسەردا بێت" (محەمەدی مەحوی:٢٠١٠:١٨)، بۆ نموونە /د/ خشپە دەنگیکی دەنگدار[+ دەنگدار]دەبێت بە دەنگی کپ [- دەنگدار] ئەگەر لە کۆتایی برگەدا بێت.(/بەد + کار/ ⟵ /بەتکار/)

٣-ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی مۆرفۆلۆجییانەmorphologically conditioned allomorphy

هەروەکو لەسەرەوە تیشك خرایە سەر ئەوەی کەوا ئەلۆمۆرفی مەرجدارکراوی فۆنەتیکیی، پۆلە ناسراوەکانی مۆرفیمەکان لەگەڵ گۆڕانکاری فۆنەتیکیی مەرجدارکراودا لە زماندا، بە شێوەی جیاواز لە ڕووی مۆرفۆفۆنۆلۆجییەوە دەردەکەون. بۆ نموونە،" لە زمانی ئینگلیزیدا وشەی fInal^ هێز لەسەر /i/ یە و کاتێك پاشگری (-ity) بۆ زیاد دەکرێت هێزەکە دەچێتەسەر ڤاوڵی /a/ finality ، تێبینی دەکرێت جیاوازی لە نێوان شوێنی هێزدا هەیە، وەکوو بڕگەی یەکەمی وشەی fInal هێزی لەسەرە، وەك ئەوەی بەراووردکراوە لەگەڵ دووهەم بڕگەی وشەی finAlity ، جگە لەوە چۆنیەتی ڤاوڵەکە لە بڕگەی دووهەم جیاوازە، کاتێك کە نیشانەی بێهێزی لەسەر/i/ ی کۆتایی زنجیرەکەیە، واتە جێگرەوەکە ڤاوڵی تەواوی /a/یە لە وشەی finality. هەروەها لە وشەی mAgic کە پاشگری (-ian) دەخەینە سەر، دەبێت بە magI[s]ian بە دەنگی [ش] دەخوێنرێتەوە، بەڵام کە پاشگری /-al/ دەخەینە سەر وشەی mAgi[k]al دەبینین گۆڕان هەیە، دانانی هێز و کۆنسۆنانت لە کۆتایی -قەد /k/ دەگۆڕدرێت بە [sh]، بە پێچەوانەوە، دانانی هێز و چۆنیەتیی ڤاوڵ وەك یەکن بۆ قەدەکە واتە دەچنە سەریەك" (بڕوانە:(A.Spencer:2001:10054) . لە زمانی کوردیشدا شوێنی هێز بەپێی پێشگر و پاشگر دەگۆڕێت، ئەو لاگرانەی کە بە ڕستەی ئاڵۆزەوە دەلکێن زۆرجار هێز ڕادەکێشن، بۆنموونە،

/کەو'تم / CVC/CVC

/هە'ڵ/ کەوتم/ CV'C/CVCC/

سەرەڕای چۆنێتی کارلەیەکدی کردنی وشە ڕۆنان و سیستەمی دەنگی زمان بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا، فۆنۆلۆجی فەرهەنگی گرنگی بە شێوازەکانی دەربڕینی زمان و مۆرفۆفۆنۆلۆجی دەدات. بۆ نموونە ئاستی بەکارهێنانی مۆرفۆلۆجی بە تایبەتی لە وشە ڕۆناندا، هەروەها سنوری بەکارهێنانی یاساکانیی فۆنۆلۆجی لە نێوان ئەو کێشە چارەسەر نەکراوانەی بە دەوروبەری فۆنۆلۆجی فەرهەنگییەوە ژمارەیەك لە ئاستەکانی مۆرفۆلۆجی و سیستەمی دەنگی کار لە یەکتر دەکەن. هەروەها گشتێتی ئەم ئاستانە لە هەموو زمانەکانەکاندا وەکو یەك وایە لە ڕووی ژمارەی ئاستەکانەوە بەڵام دەکرێت بگوترێت کە هەر زمانێك بەپێی تایبەمەندی خۆی بەشێکی ئەو ئاستانە بەکاردەهێنێت.

٤- لێکچوونی دەنگ Assimilation

بریتییە لە گۆڕانی دەنگێك بۆ ئەوەی لە دەنگی هاوسێی بچێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە گۆکردنی دەنگەکان ئاسان دەبن لەکاتی دەربڕیندا. "هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی ئەندامەکانی ئاخاوتن و ڕێکخستن و گونجانی جوڵانەوەی ماسولکەکان لە کاتی گۆکردنی دەنگەکاندا، ئەم کردارەش دەبێتە هۆی پەیدابوونی لێکچوون لەناو دەنگە هاوسێکاندا. بوونی ئەم دیاردەیە لە زمانی کوردیدا بەمەبەستی ئەوە دێتەکایەوە کە کەمترین وزە بەکاربهێنرێت لە گۆکردنی دەنگەکاندا"(پێشرەو ساڵەح:٢٠١٥: ١٣٨)، چونکە ئەم دیاردەیە کاتێك ڕوودەدات، "کە دوو دەنگی جیاواز لە یەکتر نزیك دەبنەوە"(محەمەد مەعروف: ٢٠١٠: ٤٦) هەندێك جار هەردوو دەنگەکە بە تەواوی وەك یەکیان لێدێت، بە زۆری ئەم حاڵەتە لە شێوە زاری سلێمانیدا دەبینرێت. ئەمەش دەکرێت بە دوو بەشەوە:

١- لێکچوونی تەواو

لەم جۆرە لێکچووونەدا فۆنیمێك بە تەواوی دەگۆڕدرێت و وەك ئەوەی هاوسێی لێدێت، بەو واتایەی " فۆنێمی کارتێکراو دەگۆڕێت بۆ ئەوەی بە فۆنێمی کارتێکەر بچێت" (هەژار قادر: ٢٠١٣: ٢٢١). ئەمەش لێکچوونی دەنگ بە کاریگەریی کۆنسۆنانت لەسەر کۆنسۆنانت

دەگرێتەوە، هەندێك لێكۆڵەر بە هارمۆنی تەواو complete harmony ناوی دەبات. (بڕوانە: ناهیدە ڕەحمان: ٢٠١٣: ١٢٥). وەك ئەمانەی لای خوارەوە:

١- لە وشەی ناسادەدا، ئەگەر بەشی یەکەمی وشەکە بە دەنگەکانی /ز، ت، ڵ، م، ر .../ کۆتاییان هاتبێت، کاتێك فۆنێمی /د/ دەخەینە سەریان، ئەوا دەنگی یەکەمی بەشی دووەمی وشەکە وەك دەنگی کۆتایی بەشی یەکەمی وشەکەی لێدێت.

ساز + (-دان)←ساززان

دڵت +(دێ) ← درت تێ(هەولێر)

گوڵ+(-دان) ← گوڵڵان

بم + دەرێ← بم مەرێ

٢- هەندێك جار فۆنێمی /ب/ کە بە دوای فۆنێمی /م/ دا دێت، فۆنێمی /ب/ دەگۆڕدرێت بۆ /م/

ڕێم بدە ←ڕێم مە

شەمبە← شەممە

لێم بدە← لێم مە

٣- فۆنێمی /د/ کاتێك لە پاش یان پێش فۆنێمی /ت/ وە دێت، دیسان توشی هەمان گۆڕان دەبێت.

أ – دەنگی /د/ لە پاش دەنگی /ت/.

مات + (-دان)←ماددان

خەت+ (-دار) ← خەددار

ب- فۆنێمی /د/پێش فۆنێمی /ت/

برد + (-تان) ← برتتان

کرد + (-تان)← کرتتان

شایانی باسە کەوا لە خاڵی یەکەم و دووەمدا دەنگی پێشەوە کاریگەریی لە سەر دەنگی دوای خۆی هەبووە، کە بە لێکچوونی پێشەوە progressive assimilation ناودەبرێت، لە خاڵی سێیەمدا دەنگی دواوە کاریگەریی لە سەر دەنگی پێشەوە هەبووە، کە بە regressive assimilation ناودەبرێت.

٢- لێکچوونی ناتەواو

لەم جۆرە یاسایەدا فۆنێمەکە بە تەواوی بۆ ئەو فۆنێمەی هاوسێی ناگۆڕێت، "بەڵکو سیمایەك لە سیماکانی فۆنێم گۆڕانی بەسەردا دێت"(هەژار قادر:٢٠١٣: ٢٢٢) ئەم دیاردەیەش چەند جۆرێك لەخۆ دەگرێت:

ا- یاسای لێکچوون لە ڕووی [+دەنگداری]ەوە

بۆ نموونە:

ا-کو<u>شت</u>م← دەکو<u>ژم</u>. گۆڕانی /ش بۆ ژ /.

/ش/ [+ خشۆك]،[- دەنگدار]،[+ ڕەقە مەلاَشوویی]

/ژ/ [+ خشۆك]،[+ دەنگدار]،[+ ڕەقە مەلاَشوویی]

ب- بۆت دێنم ← بۆد دێنم. گۆڕانی /ت بۆ د/

/ت/ [+ گیراو]،[- دەنگدار]،[+ دانیی]

/د/ [+ گیراو]،[+ دەنگدار]،[+ دانیی]

لە نمونەکانی سەرەوەدا دەکرێت یاساکەی بەم جۆرەبن [+دەنگدار] + [-دەنگدار] ← [+دەنگدار] + [+دەنگدار]

ب-یاسای لێکچوون لە ڕووی[- دەنگداری] ەوە

بۆ نمونە:

کرد+(-تان) ← کرتتان[٩].

چێژتن← چێشتن.

نوێژ + تان← نوێشتان کرد.

لە نمونەکانی سەرەوەدا دەکرێت یاساکەی بەم جۆرەبن [+دەنگدار] + [-دەنگدار] ← [-دەنگدار] + [-دەنگدار]

پ- یاسای لێکچوون لەڕووی قورسبوونەوە

بۆ نموونە، دەنگی /ت/ لە دوای دەنگی ڤاوڵی /ا ، ۆ/ وە بێت قورس گۆ دەکرێت، ئەمەش لە ئەنجامی نزیکبوونەوەی بەشی دواوەی زمان بەرەو مەڵاشووی نەرم. بۆنموونە،

ت+ ا/ ۆ ← [ت] قورس

-تاڵ

-تۆز

ت- یاسای لێکچوون لە ڕووی سازگەوە

گۆڕانی دەنگی /ن/ بۆ دەنگی / م/ دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی " دەربڕینی دەنگی /ن/ بە /م/ کە لچولێوییە و بۆدەربڕین بە بەراورد بە /ن/ ئاسانترە، وزەی کەمتری دەوێت"(ناهیدە ڕەحمان : ٢٠١٣: ١٢٥) بۆ نموونە،

بەرانبەر← بەرامبەر /ن/ [+ لووتیی]،[+ دەنگدار]،[+ دانیی و پووکیی]

عەنبەر←عەمبەر /م/ [+ لووتیی]،[+ دەنگدار]،[+ لچولێویی]

مینبەر← میمبەر

د-یاسای لێکچوون لەڕووی لێوخڕکردنەوە

ئەم جۆرە ئەو دەنگانە دەگرێتەوە، خۆیان لەکاتی گۆکردندا سیفەتی لێو خڕکرنەوەیان لەگەڵدا نییە، بەڵام کە دەبنە هاوسێبوونی ئەو دەنگانەی، کە نیشانەی لێوخڕنەوەی لەگەڵدایە، گۆکردنی ئەمانیش دەگۆڕێت بۆ لێوخڕکرنەوە، بۆ ئەوەی بگونجێن. بەتایبەت ئەگەر دەنگە گۆڕاوەکە پێشدەنگەکانی /و ، وو ، ۆ / بکەوێت.

کوورِ، دوور

بۆر ، زۆر

کورد، کوڕ

ئەگەر سەیری نمونەکانی سەرەوە بکەین ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە دەنگەکانی /ك،ب،ز .../ سیفەتی لێو خڕکرنەوەیان لەگەڵدا نییە، بەڵام کاتێك دەکەونە پێشدەنگەکانی / و ، وو ، ۆ / هەمان سیفەتی ئەوان وەردەگرن.

٥-مۆرفۆلۆجی نا-زنجیرەیی Non-concatenative morphology

لە زۆربەی زمانەکانی جیهاندا، بەتایبەتی زمانەکانی (عەرەبي و عیبری) کە وشەکانیان لە تێکەڵکردنی دەنگە ڤاوڵەکان و دەنگە کۆنسنانتەکان پێکدێت. بەشداری کردنی دەنگە کۆنسنانتەکان کرۆکێی وشەی فەرهەنگی و واتای وشەکان پێکدەهێنن، بەڵام دەنگە ڤاوڵەکان هاوبەشی لە رووونکردنەوەی مۆرفۆسینتاکتیك "Morphosyntactic"[١٠]ی دیاریکراودا دەکەن.

لە زمانی عەرەبیدا شێوەی وشەیەکی ئاسایی وەکو (write- نووسي) دەبێت بە (کەتەبە)، لە کاتێکدا کە دەکرێت بە بکەر نادیار دەبێت بە (کوتیب - نووسرا). هەروەها شێوەی وشەیەکی وەکو (do) واتە "دەکات" دەبێت بە (فەعەلە) و هاوشێوەکەی لە بکەر نادیاردا دەبێت بە (فوعیل). ئەگەر تێبینی ئەو وشانە بکرێت لە هەر حاڵەتێکدا زنجیرەی کۆنسنانتەکان و ڤاوڵەکان بەم شێوەیە (CVCVC)، دەنگە کۆنسنانتەکان و ڤاوڵەکان واتای فەرهەنگی دروستدەکەن، بۆ نموونە وەکو بکەر دیار و بکەر نادیار. دەنگە کۆنسنانتەکان ڕۆڵی سەرەکیان لە واتای وشەدا هەیە و دەنگە ڤاوڵەکانیش ڕۆڵي گرنگییان لە پیشاندانی شێوەی وشەکاندا هەیە.

شێوەکان		بکەر دیار	بکەر نادیار
CVCVC	ڕەگ	ئاوازي ڤاوڵ + a	ئاوازي ڤاوڵ u-i
	کتب	کەتاب	کوتیب
	فعل	فەعال	فوعیل

هەروەکو لەسەرەوە ڕوونکرایەوە، لە بکەر دیاردا ڤاوڵی مۆرفیمەکە بە دەنگی /a/ کۆتایی هاتووە، بەڵام لە بکەر نادیاردا ڤاوڵەکانی /u-i/ بەشداری تێدادەکەن، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کەوا دەنگی /a/ گۆڕاوە بۆ ڤاوڵەکانی /u-i/ ، کە بە دیاردەیەکی مۆرفۆفۆنۆلۆجی دادەنرێت. بەڵام لە زمانی کوردیدا بۆ دیاردەی بکەر نادیار، ڕەگی ڕانەبوردووی کردارەکە وەردەگیرێت، فۆرمی کاتی نادیاریش بەپێی کاتی کردارەکە دەگۆڕدرێت، "دروستکردنی کاری ڕابردووی بکەر نادیار ڤاوڵی /ا/ و بۆ کاری ڕانەبردووی بکەر نادیار ڤاوڵی /ێ/ بەنیشانەی نادیارییەوە دەلکێن(بڕوانە: فەریدون عبدول : ١٩٨٨: ٦٤) هەندێك زمانەوان پێیان وایە ڤاوڵی /ا/ ی بکەر نادیاری کاتی ڕابووردوو دەگۆڕێت بۆ /ێ/ بکەر نادیاری کاتی ڕانەبووردوو ئەمەش دیاردەیەکی مۆرفۆفۆنۆلۆجی زمانی کوردییە. وەك ئەم خشتەیەی لای خوارەوە:

ژ	چاوگ	ڕابووردووی بکەر نادیار	ڕانەبووردووی بکەر نادیار
١	چەشتن	چێژرا	دەچێژرێ
٢	دارشتن	ڕێژرا	دەرێژرێ
٣	پاراستن	پارێزرا	دەپارێزرێ

لە زمانی کوردیدا وەك لە نموونەکانی سەرەوەدا تێبینی دەکرێت کە دوو گۆڕانکاری موۆرفۆفۆنۆلۆجی لە وشەکاندا بەدی دەکرێن :

١- گۆڕانی یەکەم: فۆنێمی /ش/ گۆڕاوە بۆ /ژ/ وەك لە نموونەی یەکەم و دووەم، هەروەها لە نموونەی سێهەمدا فۆنێمی /س/ گۆڕاوە بۆ /ز/ . لێرەدا دەکرێت ئاماژە بۆ ئەوەبکرێت کە لە زۆربەی بارودۆخەکاندا فۆنێمە کۆنسنانتە /–دەنگدار/بیەکان دەگۆردرێن بۆ فۆنێمە کۆنسنانتە /+دەنگدار/بیەکان، چونکە لە زماندا، مرۆڤ هەمیشە هەوڵدەدات بە کەمترین وزە زۆرترین واتا ببەخشێت، دەکرێت ئەوەش ڕوونبکرێتەوە کە لە نموونەی سێهەمدا مۆرفێمی /- ا/ بۆ /- ێ/ گۆڕاوە، ئەم دیاردانەش بە گۆڕانی مۆرفۆفۆنۆلۆجی ناودەبرێت، گۆڕانی ئەم وشانە دەچێتە بواری ئیکۆنۆمیکردنەوە.

٢- گۆڕانی دووەم: لە مۆرفێمی شکانەوەی کاتییدا /- ا/ بۆ /- ێ/ گۆڕاوە، کە ئەمەش گۆڕینی کاتی ڕابووردووی بکەر نادیارەوە بۆ ڕانەبووردووی بکەر نادیار.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتین بەم خاڵانەی لای خوارەوە:

١- لە زمانی کوردیدا مۆرفۆفۆنۆلۆجی، ئاستێکی سەربەخۆ نییە و وەك زاراوەیەك بەکاردەهێنرێت بۆ تێکچڕانی یەکە و دارشتەکانی ئاستی مۆرفۆلۆجی و فۆنۆلۆجی.

٢- لە زمانی کوردیدا، دەکرێت بگوترێت، یاسا و دارشتەکانی ئاستی مۆرفۆلۆجی لە پێش یاساکانی فۆنۆلۆجی دەتەقنەوە.

٣- لە ئەنجامی یەکگرتنی هەردوو ئاستەکە گۆڕان بەسەر دارشتەی وشە و مۆرفێمەکاندا دەهێنن بەبێ ئەوەی واتای وشە و مۆرفێمەکان بگۆڕن.

٤- نێو ئاستی مۆرفۆفۆنۆلۆجی لە زمانی کوردیدا، بەهۆی (پێشگر و پاشگری مۆفێمە بەندەکان و ڕۆڵی هێز و...) ڕۆڵێکی ئێجگار زۆریان هەن لە پەیدابوونی مۆرفۆنۆلۆجیدا.

پەراوێزەکان:

---

[١] قوتابخانەی پراگ :

یەکێکە لە قوتابخانە بەناوبانگە زمانەوانییەکان، کە لە ژێر کاریگەری بیروبۆچوونەکانی سۆسێر دا بوون، ماتسیۆس ڕابەرایەتی دەکرد، دیارترین زمانەوانەکانی (ترۆبسکۆی، جاکۆبسن، فێرس، هاڵیدای) بوون. (بڕوانە: دارا حمید:٢٠١٣: ٨٣-٨٥).

٢ ئەو کتێبە بەناوبانگەی تربتسکۆی لە ساڵی ١٩٣٩ بە زمانی ئەڵمانی بە ناونیشانی (Grundzuge der phonologie) لە بەرگی حەوتەم لە گۆڤاری TCLP بڵاوکراوەتەوە. لەساڵی ١٩٦٠ ئەم کتێبە بۆ زمانی ڕووسی وەرگێڕاوە. سەبارەت بە بواری مۆرفۆفۆنۆلۆجیی ترۆبتسکۆی لە نێوان ساڵانی ١٩٢٩ – ١٩٣٤ سێ لێکۆڵینەوەی بڵاوکردۆتەوە ئەوانیش:

ا-دەربارەی مۆرفۆفۆنۆلۆجی sur la morphonologie.

ب-چەند بیرۆکەیەك سەبارەت بە مۆرفۆفۆنۆلۆجییا Gedanken Über Morphonologie.

پ-بەکارهێنانی مۆرفۆفۆنۆلۆجی لە پێڕەوی زمانی ڕووسییدا""das morphonologishe System der russischen Sprache" لەسەر ئەم بنەمایەش دۆخی ئاستی تیۆری گرنگی ئەوتۆی هەیە سەبارەت بە پێڕەوی زمانەوانی پێویستکرا کەچەند توێژینەوەیەکی هەبێت(بڕوانە : بریجیتە بارتشت: ٢٠١٠: ١٥٩)

٣ لێکۆڵینەوەیە لە دەنگ و تێکەڵکردنی فۆنێم لە زمانێکی دیاریکراودا، هەر زمانێك یاسای فۆنۆتاکتیکی تایبەت بە خۆی هەیە، کە وەسفی ئەو ڕێگایانەی ڕیزبوونی فۆنێمەکان دەکەن، کە لە شوێنی جیاوازدا یەکدەگرن، بۆ نموونە، لە (سەرەتا،ناوەڕاست و کۆتایی) بۆ نموونە، لە زمانی ئینگلیزیدا وەستان + هێشوە دەنگی خشۆك /gz/ دەتوانێت تەنها لە ناوەڕاست (exhaust) یان کۆتایی (legs) ڕوودبدات، بەڵام لە سەرەتادا ڕوونادات. هەروەها دەنگی /ھ/ دەتوانێت تەنها لە پێشەوە ڕوودبدات و هەرگیز لە دوای ڤاوڵەوە ڕوونادات" (Bussmann:1996:901)

٤ لە زمانی کوردیدا، عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسووڵ زاراوەی دەنگوشەسازی بەکارهێناوە، کە تێیدا باسی ئەو تاکە فۆنێمانە دەکات، کەوا ڕۆڵیان هەیە لە ئاستی مۆرفۆلۆجی و ئاستی سینتاکسدا، دەڵێت هەندێك جار تاکە فۆنێمێك واتایەك هەڵدەگرێ و دەبێتە مۆرفێمێك. ئەم جۆرە فۆرمانە لە ئاستی دەنگسازیدا دەبن بە فۆنێم و لەئاستی وشەسازی و ڕستەسازیدا دەبن بە مۆرفێم. (بڕوانە : عەبدوڵلا حوسێن ڕەسووڵ:٢٠١٥: ٢٧٦-٢٧٧) .

٥ شوێنی هێز یەکێکە لە هۆکارەکانی گۆڕانی فۆنێمەکان، هێزی فۆنیم،" ئەگەر هێز شوێنەکەی گۆڕا، یان گواسترایەوە لە برگەیەکەوە بۆ یەکێکی تر لە هەمان وشەدا ئەوە دەبێتە هۆی گۆڕانی واتای وشەکە، یان تێکدانی واتاکەی، بۆ نموونە، لە زمانی ئینگلیزیدا (جوێن-insult)، (تۆمارکردن-record)، ئەگەر هێزی سەرەکی لەسەر برگەی یەکەم وەربگرین ئەوە وشەکان دەبنە ناو، ئەگەر هێزەکە لەسەر برگەی کۆتایی وەربگرین وشەکە دەبێتە کردار" (Muhamad Ali:1982)

٦ بێلایەن :
ئەوانەن کە کاریگەریان لەسەر هێز نییە و نابنە هۆی گواستنەوەی هێز لەگەڵ ئەوەشدا واتا و شێوەی مۆرفێم ناگۆڕن. بەڵام لایەندارەکان ئەوانەن کە کاریگەری لەسەر گواستنەوەی هێز دەکەن و توانای ئەوەشیان هەیە کە دەنگی کۆتایی وشەکە بگۆڕن.

٧ لە زمانی کوردیدا هەمیشە لە پێش دەنگی/نگ/ ڤاوڵ دێت. (دەنگ، بانگ).

٨ فۆنێمە کاپیتاڵەکان، بەو واتایە دێت کە هێزی سەرەکییان لەسەرە.

٩ - بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە ئەم سەرچاوانە:
١- ئەوڕەحمانی حاجی مارف:١٩٧٦).
٢- دولبەر ئیبراهیم(٢٠٠٠: ٥٧- ٥٩).
٣- هەژار قادر: ٢٠١٣.

١٠ تایبەمەندییەکە ئەوەیە کە وشەکە بەشێکی مۆرفێمێکە و بەشەکەی تریشی ئەرکی ڕێزمانی هەیە کە سینتاکسە. کەرەستەی ئەم داڕشتەیەش مۆرفێمەکانی شکاندنەوە و نوسەکەکان Cliticدەنوێنن، "کە پەیوەندیی ڕێزمانی نێوان کەرەستەکانی فرێز و ڕستە ڕێکدەخەن و بەشداری لە پێکهاتنی دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا دەکەن" (ئومێد بەرزان:٢٠١٣ : ٢٣٣).

سەرچاوە کوردییەکان:

١. ئومێد بەرزان برزۆ(٢٠١٣)، بەراوردێکی کەرەستە مۆرفۆسینتاکسییەکانی لە زاری کرمانجی ناوەڕاست و خوارودا، ژمارە (١)، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان.
٢. بازیان یونس محێدین (٢٠١٣)، پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆجی و سینتاکس ، چاپخانەی موکریان، چاپی یەکەم ،هەولێر.
٣. دارا حمید محمد(٢٠١٤)، هەندێ لایەن لە تیۆرەکانی زمان، چاپخانەی گەنج، چاپی یەکەم.
٤. عەبدوللا حوسێن ڕەسووڵ(٢٠١٥)، چەند باسێکی وردی زمانەوانی – کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر.
٥. عەبدولواحید موشیر دزەیی(٢٠١٣)، وشەسازی زمانی کوردی، بلاَوکراوەکانی کتێبخانەی ئاودێر، چاپی یەکەم، هەولێر.
٦. محەمەدی مەحویی(٢٠٠١)، زمان زانستی زمان سەرەتایەك بۆ زانستی زمان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، بەرگی یەککەم، سلێمانی.
٧. محەمەدی مەحویی(٢٠٠٨)، فۆنەتیك و فۆنۆلۆژیی، فۆنەتیك، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی.
٨. محەمەدی مەحویی(٢٠٠٨)، فۆنەتیك و فۆنۆلۆژیی، فۆنۆلۆژیی، بەرگی دووەم ، زانکۆی سلێمانی.
٩. محەمەدی مەحوی(٢٠٠٩)، مۆدێل و مۆدێلەکانی ڕێزمان، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی.
١٠. محەمەدی مەحوی (٢٠١٠)، مۆرفۆلۆژی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان، (مۆرفۆلۆژیی کوردی) بەرگی یەکەم، سلێمانی.
١١. محمد معروف فتاح (١٩٩٠)، زمانەوانی، هەولێر .
١٢. هەژار قادر ئیسماعیل (٢٠١٣) ، ڕۆنانی برگەو سنوری برگە لە شێوە زاری باڵەکیاندا، هەولێر.

نامە زانکۆییەکان:

١٣. پێشڕەو ساڵەح عەلی (٢٠١٥) یاسا مۆرفۆفۆنۆلۆجییەکان لە داڕشتەی مۆرفۆسینتاکس دا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

١٤. عادل ڕەشید قادر(٢٠٠٨)، فۆنۆلۆژیی زمانی کوردی- کرمانیی سەروو، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی.
١٥. فەرەیدون عەبدول محەمەد(١٩٨٨)، نادیاری، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین.
١٦. ناهیدە ڕەحمان خەلیل(٢٠١٣)، زمانپژان و سایکۆ- فۆنۆلۆژییەکانی زمانی کوردی،ماجستێر، زانکۆی سلێمانی.
١٧. هێرش کەریم حەمید(٢٠١٥)، بەراوردێکی مۆرفۆفۆنێمی لە زمانی کوردی و فارسیدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١٨. احمد مختار عمر (١٩٩٧)، دراسة الصوت اللغوي، جامعة القاهره، القاهيرة، مصر.
١٩. بريجيتة بارتشت(٢٠١٠)، مناهج علم اللغة، ترجمة أ.د.سعيد حسن بحيرى، الطبعة الثانية، مؤسسة المختار، القاهيرة، مصر.
٢٠. عبدالقادر عبدالجليل(١٩٩٨)، علم الصرف الصوتي MORPHO-PHONOLOGY، جامعة ال البيت،عمان ،الاردن.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

21. Adrian AKMAJIAN/ Richard A. DEMERS/ Ann K. FARMER/ Robert M. HARNISH_(2001). LINGUISTICS , An Introduction to Language and Communication, FIFTH EDITION Cambridge, Massachusetts , London, England.
22. Booij Geert E.(1985) The intraction of Phonology and Morphology in Prosodic Phonology. In Edmund Gussmann, Vrije University,
23. David Crystal (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics Sixth Edition,Blackwell Publishing.
24. Hadumod Bussmann (1996). Dictionary of Language and Linguistics,London.
25. Muhamad Ali Al khuli(1982). Adictionary of Theortical Linguistics.English-arabic. Libairie Du Liban.
26. Muhamad Maruf Fattah(1997). A Generative Grammar of Kurdish, Unpublished PhD thesis, University of Amsterdam.
27. http:// en.Wikipedia.org/ wiki/ morphophonology.
28. http:// A.Spencer (2001). International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Ebook.